

Палихата Е. Я.

МЕТОДИКА НАПИСАННЯ ПЕРЕКАЗІВ УЧНЯМИ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

У статті викладено теоретичний матеріал про перекази та їх види, запропоновано типи і структуру уроків зв'язного мовлення (навчальний і контрольний перекази), спрямованих на формування вмінь і навичок відтворення почутого або прочитаного тексту, схарактеризовано компоненти означених видів переказів, обґрунтовано необхідність проведення уроків аналізу переказу з метою формування мовленнєвої компетенції школярів.

Ключові слова: розвиток мовлення, переказ, урок, навчальний переказ, контрольний переказ, аналіз переказу.

В статье представлен теоретический материал об изложениях и их видах, предложены типы и структура уроков связной речи (учебное и контрольное изложения), направленные на формирование умений и навыков воспроизведения услышанного или прочитанного текста, дана характеристика компонентов определённых видов изложений, обоснована необходимость проведения уроков анализа изложения с целью формирования речевой компетенции учащихся.

Ключевые слова: развитие речи, изложение, урок, учебное изложение, контрольное изложение, анализ изложения.

The article dwells on the theoretical material about exposition and its types. We have suggested the types and the structure of the lessons of fluent speech development (a training exposition and a testing exposition) facilitating the formation of abilities and skills in reproducing the text that was listened to or was read. The components of the determined types of exposition have been characterized. The necessity to give the lessons of the analysis of an exposition in order to form the speech competency of the pupils has been substantiated.

Key words: speech development, exposition, lesson, training exposition, testing exposition, the analysis of an exposition.

Одним із актуальних розділів методики викладання української мови є розвиток зв'язного мовлення (РЗМ), який забезпечується роботою над готовим текстом, відтворенням почутого, складанням учнями власних висловлювань різних типів і стилів мовлення. Важливим компонентом РЗМ є написання переказів. Над розвитком зв'язного мовлення учнів працювало багато лінгводидактів, зокрема: М. Г. Стельмахович досліджував систему роботи розвитку зв'язного мовлення в основній школі, В. Л. Рінберг, Т. П. Уса-тенко студіювали текст і навчання зв'язного мовлення, Н. Я. Грипас опрацювала роботу над текстом на уроках української мови, В. Я. Мельничайко запропонував творчі роботи на уроках рідної мови, систему роботи над розвитком діалогічного мовлення подала Е. Я. Палихата, але методика написання переказів учнями основної школи з урахуванням типів уроків із РЗМ та видів переказів, їх структури не була предметом наукових досліджень українських лінгводидактів.

Малодосліджена проблема навчання написання переказів учнів основної школи, відсутність системи роботи над переказами, вічна актуальність питання розвитку зв'язного мовлення із відтворення почутого чи прочитаного тексту, потреба використання переказів як одного із засобів розвитку зв'язного мовлення і найбільш ретельного виду контролю знань, умінь і навичок учнів з української мови вказує на актуальність проблеми і потребу подальшого її опрацювання.

Мета дослідження – запропонувати методику роботи з написання переказів учнями основної школи.

Завдання дослідження: 1) описати вимоги програми з української мови щодо написання переказів у кожному класі; 2) подати теоретичні відомості про перекази і їх види; 3) запропонувати детальну структуру уроків навчального і контрольного переказів.

Програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів визначає обсяг і зміст знань, умінь і навичок із РЗМ для учнів основної школи з різними класифікаціями переказів за: 1) метою проведення, 2) наявністю творчих елементів, 3) обсягом, 4) докладністю відтворення змісту тексту й міри збереження його композиції, 5) способом передачі тексту, 6) характером текстового матеріалу (типом мовлення), які відповідають різним стилям (художньому, публіцистичному, науковому), 7) наявністю додаткових завдань. За простим планом перекази пишуть п'ятикласники, за простим і складним – шести-класники і семикласники, за складним планом – восьмикласники і дев'ятикласники [5].

Як засвідчує практика, учні основної школи не володіють інформацією про перекази, їх види і шляхи відтворення почутого чи прочитаного тексту, не вміють відрізнити стислий переказ від докладного, тексти різних типів мовлення, складати самостійно план тексту переказу тощо. Письмові та усні пере-

кази даються учням досить важко, оскільки для відтворення тексту, почутого чи прочитаного, потрібно: 1) засвоїти теоретичний матеріал про види переказів і їх структуру, 2) пам’ятати послідовність розкриття змісту тексту, розуміти значення кожного слова, використаного автором, 3) володіти правописними уміннями і навичками для дотримання орфографічних і пунктуаційних норм, 4) послуговуватися українськими графічними нормами (каліграфічне написання букв і відповідне їх поєднання), 5) уміти розміщувати й оформляти відтворений текст на письмі (абзацні відступи, назва переказу, пункти плану тощо).

Переказ – це “вид роботи з розвитку зв’язного мовлення, який передбачає передачу в усній чи письмовій формі прочитаного або прослуханого тексту” [2, с. 328]. М. Р. Львов вважає, що переказ – “це вид письмового вправлення в розвитку мовлення учнів на основі зразка, письмове переказування почутого або прочитаного твору” [1, с. 68].

Переказ використовується для навчання логічного відтворення тексту і продукування його композиції; для збагачення лексико-фразеологічного запасу, дотримання норм усного і писемного мовлення; для навчання типів мовлення – розповіді, опису і роздуму, стилів текстів – художнього, наукового, публіцистичного; для використання граматичних засобів мови у відтвореному тексті; для виховання на матеріалі змісту текстів, які учні переказують. Ще з початкових класів діти на уроках читання переказують прочитане близько до тексту зразка, детально; вибірково; із творчими доповненнями і змінами. В основній школі із теорії розвитку зв’язного мовлення учні дізнаються, що є різні види переказів:

1) за метою проведення – контрольні й навчальні. Основна мета контрольних переказів – перевірити вміння й навички учнів передавати зміст прочитаного тексту з потрібною докладністю, правильно, логічно, послідовно і грамотно в найширшому розумінні цього слова. Проводяться вони здебільшого один раз на чверть. Навчальні перекази, у процесі проведення яких виробляється весь комплекс навичок, проводяться 3–5 разів на чверть у 5–7 класах і 1–2 рази – у 8–9 класах;

2) за наявністю творчих елементів – творчий переказ. Він характеризується змінами й доповненнями в тексті, які стосуються зміни особи оповідача, розвитку подій якогось епізоду, продовження долі героя, введення нових епізодів, пейзажних описів; перебудови сюжетного твору, який містить діалоги, драматичні події тощо;

3) за обсягом або залежно від докладності передачі змісту тексту і міри збереження його композиції виокремлюють докладні (близькі до тексту), стислі, вибіркові перекази. Докладні перекази проводяться за текстами з яскравими мовними засобами. Причому на початковому етапі роботи над переказами бажано брати тексти творів, які вивчали учні і мову яких аналізували на уроках літератури. Стислі перекази передбачають максимально коротку, лаконічну передачу змісту тексту, вимагають глибокого уникнення у зміст твору, його аналізу для виділення найголовнішого і збереження в переказі, випустивши деталі, подробиць. Це зовсім не означає, що потрібно опускати частини тексту, це значить, що потрібно відбирати найістотніше, залишаючи поза увагою другорядне, менш важливе. Вибірковий переказ передбачає логічно послідовний виклад матеріалу тільки з одного питання пункту плану чи переказування лише одного епізоду;

4) за способом передачі тексту, або інакше – за формою мовлення перекази поділяються на усні та письмові. Під час усного переказу учні мають дотримуватися плану, мовних норм (орфоепічних, акцентуаційних, лексико-фразеологічних, синтаксичних, стилістичних), комунікативних якостей мовлення, стежити за композицією тексту. Переказування письмового характеру вимагає використовувати замість орфоепічних та акцентуаційних норм орфографічні та пунктуаційні;

5) за характером текстового матеріалу, або інакше – за типом мовлення (розповіді, описи, роздуми). Текстовий матеріал може в собі поєднувати розповідь з елементами опису, опис з елементами роздуму і т. д. З часом тексти для переказів ускладнюються: розповідь поєднують з елементами опису природи, обстановки, зовнішності людини, процесів праці. Перехід до текстів описового характеру – це підняття на вищий щабель труднощів і більшої самостійності в роботі.

Вибір способу відтворення думки визначається комунікативною метою висловлювання. Якщо потрібно відтворити: а) що-небудь описане (явище, портрет, предмет тощо), вибирається переказ-опис; б) інформацію про якусь подію, епізод, факт суспільного життя або історії, використовується переказ-розповідь; в) доведення, обґрунтування думки, пояснення процесу чи явища, висловлення чийогось погляду про проблему, проводять з учнями переказ-роздум. Для проведення переказів-описів, переказів-роздумів і переказів-розповідей учні мають знати структуру кожного з них. Тому бажано, щоб учитель подав відомості про типи мовлення, а саме: опис – це зв’язний текст, який дає словесне зображення основних ознак предмета, явища, особи в усній чи письмовій формі. Найбільш характерною ознакою опису є те, що в ньому речення перебувають у відношеннях одночасності (перелічуються наявні на момент опису ознаки, дії, стан тощо). Темати для описів можуть бути істоти й неістоти, зокрема: люди, їхні переживання, тварини, предмети (портрет, інтер’єр тощо), пейзаж, події тощо. Опис здебільшого складається з трьох частин: у першій передається загальне уявлення від описуваного предмета, тварин тощо (назва предмета і його призначення); у другій – опис частин, деталей, говориться про окремі ознаки (матеріал, форму, розмір, колір тощо); у третій робляться висновки.

Розповідь – це зв'язний текст, усний чи письмовий, який передає повідомлення автора про якусь важливу подію. Речення в розповіді перебувають у відношенні послідовності. Зміст розповіді виражається у формі минулого або (з метою художнього осучаснення минулої події) теперішнього часу. Розповідь складається з трьох частин: зав'язки, кульмінації та розв'язки. Зав'язка – епізод, яким починається розвиток сюжету і від якого залежить перебіг наступних подій. Кульмінація – момент піднесення, напруження в розвитку дії. Розв'язка – завершальна дія, що є результатом розвитку подій. Опорою для побудови розповіді можуть бути зачин (початок тексту, що складається з двох-трьох речень), закінчення; самостійно обрана тема тощо.

Роздум – це зв'язний текст, який характеризує логічно послідовну (як доказ чи пояснення чогось) низку думок, міркувань, висновків на певну тему. Характерною ознакою роздуму є перебування речень у відношеннях причини і наслідку (чи обґрунтування, пояснення думки, висловленої в іншому реченні). Для правильної побудови роздуму пропонуються такі основні частини: 1. Теза (думка, яка доводиться). 2. Аргументи (доведення). 3. Висновок. Розрізняють роздуми-доведення, роздуми-пояснення, роздуми-ствердження, роздуми-спростування тощо. Роздуми-доведення – це монологічні висловлювання, які мають за мету довести правдивість чи неправдивість головного ствердження (тези) тексту. У роздумі-поясненні немає потреби доводити правдивість чи неправдивість тези, тому що наперед відомо, що основне підтвердження тексту правдиве. Завдання в роздумі-поясненні полягає в розкритті змісту тези. Схема роздуму-доведення і роздуму-пояснення на практиці часто реалізується у скороченому вигляді: іноді опускається питання, часто відсутні висновки, немає експозиції. В усіх цих випадках їхній пропуск пояснюється тим, що роздум є зрозумілим і без пропущених компонентів “ідеального” роздуму, тому що всі ці складники легко додумуються. Описані відомості про типи мовлення сприятимуть учням у відтворенні текстів перелічених типів мовлення [4];

б) за стилем мовлення перекази можуть бути художніми, науковими, публіцистичними. Описи, наприклад, можуть бути виконані в науковому, художньому і діловому стилях. В описах наукового і ділового стилю ознаки предмета розкриваються точно, логічно, послідовно. Науковий опис позбавлений емоційності та образності, як і діловий. Для ділового опису характерний виклад відповідно до перевірених фактів, об'єктивної дійсності. Художній опис теж правдиво відображає предмет, але в яскравій, образній формі, на основі особистих вражень автора.

7) за наявністю додаткових лексико-фразеологічних, граматичних, орфографічних, пунктуаційних завдань. Інколи окремим видом уважають переказ з спеціальним граматичним, орфографічним, стилістичним чи іншим завданням. Однак усі названі перекази можуть бути ускладнені спеціальним завданням, тому, цілком очевидно, немає потреби виокремлювати такий вид переказу. Оскільки переказ – це насамперед робота з розвитку зв'язного мовлення, то граматико-орфографічні, стилістичні чи інші завдання не повинні бути перешкодою на шляху до успішного виконання основною завдання – правильно, логічно й точно передати зміст тексту. Не слід, отже, ні переобтяжувати перекази такими завданнями, ні часто їх практикувати.

Водночас проведення переказу як роботи з розвитку зв'язного мовлення необхідно якнайтісніше пов'язувати з виучуванням граматичним матеріалом. За наявності такого зв'язку переказ буде органічною частиною роботи над закріпленням знань із граматики, виробленням умінь і навичок використання граматики-стилістичних явищ у зв'язному мовленні. Переказ у цьому випадку стає підсумковою роботою, що демонструє засвоєння учнями матеріалу в чисто практичному плані.

Для навчання учнів написання переказів учитель має знати типи і структуру уроків РЗМ (навчальних і контрольних), аналізу переказів, розуміти суть компонентів, уміти заповнити кожний із них, щоб хід уроку активно сприяв пізнавальному процесові школярів.

Структура уроку усного навчального переказу: 1. Організаційний момент (або: Організація класу до уроку) (1 хв.). 2. Повідомлення теми та мети уроку; мотивація навчальної діяльності (1–2 хв.). 3. Робота над текстом переказу: 1) словникова робота (передбачена вчителем); 2) повідомлення вчителем завдань: запам'ятати зміст прочитаного; виявити незрозумілі слова (1 хв.). 4. Читання вчителем тексту переказу (3 хв.). 5. Бесіда за змістом прочитаного (5 хв.). 6. Складання плану тексту переказу під керівництвом учителя або самостійно (залежно від класу) (7–8 хв.). 7. Словникова й орфографічна робота (за потребою учнів) (3–4 хв.). 8. Повторне читання тексту (3 хв.). 9. Переказування учнів за пунктами плану (20–25 хв.). 10. Домашнє завдання, інструктаж до його виконання (1–2 хв.).

Структура уроку письмового навчального переказу: 1. Організаційний момент (або: Організація класу до уроку) (1 хв.). 2. Повідомлення теми та мети уроку; мотивація навчальної діяльності (1 хв.). 3. Оголошення вчителем завдань: 1) запам'ятати зміст тексту; 2) виявити незрозумілі слова тощо (2 хв.). 4. Читання вчителем тексту переказу (3 хв.). 5. Бесіда за змістом прочитаного тексту, тлумачення значення слів (3 хв.). 6. Складання плану тексту переказу під керівництвом учителя (5 хв.). 7. Словникова робота, мовний аналіз тексту (2–3 хв.). 8. Повторне читання тексту (3 хв.). 9. Підготовка чорнового варіанту переказу (10–12 хв.). 10. Редагування змісту переказу під керівництвом учителя (5–7 хв.). 11. Переписування відтвореного тексту переказу начисто (5 хв.). 12. Домашнє завдання (дописати переказ). 13. Підсумок уроку (1 хв.).

Структура уроку контрольного письмового переказу: 1. Організаційний момент (або: Організація класу до уроку) (1 хв.). 2. Повідомлення теми та мети уроку; мотивація навчальної діяльності (1 хв.). 3. Ознайомлення учнів зі змістом тексту переказу (4–5 хв.). 4. Бесіда за змістом почутого учнями (2 хв.). 5. Словникова та орфографічна робота (2 хв.). 6. Повторне читання вчителем тексту переказу (5 хв.). 7. Підготовка чорнового варіанту переказу (18–20 хв.). 8. Самостійне редагування тексту переказу, удосконалення його змісту (4–5 хв.). 9. Оформлення чистового варіанту (10–12 хв.). 10. Домашнє завдання, інструктаж до його виконання (1 хв.). 11. Підсумок уроку (1 хв.).

Структура уроку аналізу контрольного переказу: 1. Організаційний момент (або: Організація класу до уроку) (1 хв.). 2. Повідомлення теми та мети уроку; мотивація навчальної діяльності (2 хв.). 3. Ознайомлення учнів із результатами контрольного переказу, загальна оцінка вчителем якості виконання переказу, розгляд і короткий аналіз кращих робіт (4–5 хв.). 4. Робота з учнями класу над аналогічними помилками (повторення правил, виконання завдань для закріплення вивченого) (15–17 хв.). 5. Пояснення вчителем порядку проведення учнями індивідуального аналізу допущених ними помилок (2–3 хв.). 6. Самостійна робота учнів над індивідуальними помилками (учитель спостерігає за роботою учнів та індивідуально допомагає їм справитися із поставленим завданням) (15–17 хв.). 7. Домашнє завдання, інструктаж до його виконання (2 хв.). 8. Підсумок уроку (1 хв.) [3].

Теоретичні відомості про перекази, їх види й особливості, що засвоюють учні, знання вчителями типів і структури уроків усних і письмових, навчальних і контрольних переказів, аналізу контрольних переказів, методики проведення цих уроків сприятимуть засвоєнню знань із теорії тексту, формуванню вмінь і навичок відтворення почутих чи прочитаних текстів.

Перспектива дослідження розвитку зв'язного мовлення учнів полягає в розробці методики написання творів з урахуванням типів цих уроків під час вивчення української мови.

Література:

1. Львов М. Р. Словарь-справочник по методике русского языка / М. Р. Львов. – М. : Просвещение, 1988. – 240 с.
2. Методика викладання української мови в середній школі / [за ред. І. С. Олійника]. – К. : Вища школа, 1989. – 439 с.
3. Палихата Е. Я. Типи і структура уроків з української мови : методичні рекомендації для студентів і викладачів педагогічних навчальних закладів / Е. Я. Палихата. – Тернопіль : В-во ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2012. – 30 с.
4. Палихата Е. Я. Українська мова за професійним спрямуванням : [підручник для студентів]. – Тернопіль : В-во ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2009. – 321 с.
5. Українська мова. 5–12 класи : програма для загальноосвітніх навчальних закладів. – Київ – Ірпінь : Перун, 2005. – 176 с.